

Література:

1. Брауде Л. Скандинавская литературная сказка. – Москва, 1979.
2. Науково-технічний прогрес і мова. – К., 1978.
3. Тихолоз Н. Казкотворчість Івана Франка (генологічні аспекти). – Львів, 2005.
4. Франко І. Збір. творів: У 50 томах. – К., 1979. – Т. 4.
5. Чаковская М. Текст как сообщение и воздействие. – Москва, 1996.
6. Fox Mykyta. Verses in free translation / From Ivan Franko's Ukrainian Classic "Lys Mykyta" by R. Karpishka, illustr. by E. Kozak. – Lviv, Ukraine; Montreal, Canada, 2002.
7. Ivan Franko: Moses and other poems / Tr-ted from Ukr. by A. Hnidj. – N.-Y., 1986.

Ірина Стукало (Львів)

Варіантні відмінкові форми іменників у поетичних творах Івана Франка

Українська мова з її говірками багата на варіантні форми, що з різних причин як внутрі-, так і позамовного характеру знаходять або знаходили в минулому неоднакове відображення в різних стилях (жанрах) літературної мови [11: 70].

Використання фонетичних чи морфологічних варіантів надає мові милозвучності (евфонії) – важливої ознаки художньої літератури й особливо поезії. Широку дорогу варіантним формам у поезію відкриває віршування – необхідність дотримуватися відповідного ритму й рими. Через ці віршування поети можуть свідомо відходити від уже усталених і загальноприйнятих норм або ж ширше й різноманітніше користуватися варіантними формами, частина яких уже вийшла чи майже вийшла з ужитку у прозовій мові, ставши нормою мови поетичної.

Частина фонетичних та морфологічних варіантів несе стилістичне навантаження – є одним із важливих засобів мовної індивідуалізації або, рідше, типізації персонажів, відтворення місцевого чи історичного колориту, що притаманне художнім творам [11: 70].

У поезії І. Франка можна помітити вільне вживання численних варіантних флексій слів. Лише на перший погляд здається, ніби в цьому допущена якась помилка, а добір їх необґрунтований. Через те деякі дослідники вважають, що не варто надавати проблемі варіантності якогось значення¹, і оминають це явище. Однак таке ставлення до варіантних флективних явищ – це відсутність поглибленого аналізу художніх якостей мови, а також поверхневий підхід, який не дає змоги розглянути тонкі факти у тканині поетичного контексту.

Використання морфологічних варіантів у поезії великого майстра художнього слова І. Франка ставить перед нами завдання визначити їх місце в поетичних творах,

¹ Думка В. Ільїна у кн.: Курс історії української літературної мови. – К., 1958. – Т. 1. – С. 235.

указати на причини їх виникнення, підтвердити конкретними даними. Джерельною базою описаного матеріалу є прижиттєві видання І. Франка (твори), а саме: збірки “З вершин і низин” (1887), “Зів’яле листя” (1896), “Мій Ізмарагд” (1898), “Із днів журби” (1900), “Semper tiro” (1922) (у статті використовуємо скорочення¹). Варіантні форми іменників розглядатимемо у відмінковій парадигмі.

Називний відмінок. У поетичних творах І. Франка іменники середнього роду другої відміни в називному відмінку мають флексію *-е*, яка є ненормативною в сучасному слововживанні, наприклад: *листе, щасте, жите, зітханє, риданє* та ін. Форми із закінченням *-а* трапляються лише, аби задовільнити потреби віршування, наприклад: “*Все, що дало міні життя, в красу перетопляв я, і всю красу, весь жар чуття на неї перелляв я*” [“З. л.”: 52]. Також трапляються форми називного відмінка множини із флексією *-е* в іменниках, що означають назви осіб, наприклад: “*По садку проходять люде*” [“М. І.”: 15], [“З. л.”: 43]. Ці форми теж є ненормативними в сучасній літературній мові, але зберігаються в говорах української мови.

Родовий відмінок. Яскравим прикладом варіантності форм, яка виявляється в усіх стилях української мови, є вагання щодо оформлення в родовому відмінку однини багатьох іменників чоловічого роду другої відміни, які можуть набувати закінчення *-а* або *-у*. Про флексії *-а* та *-у* писали Л. Булаховський, І. Кучеренко, І. Вихованець, Ф. Буслаєв, О. Шахматов, О. Пешковський, В. Виноградов та ін. Цьому питанню приділяли увагу всі дослідники відмінкової системи іменників.

У різні періоди розвитку української мови співвідношення між варіантними флексіями родового відмінка однини іменників чоловічого роду другої відміни постійно змінювалося. У кінці XIX – на початку XX ст. вживання названих форм ще не було усталене. Це можна проаналізувати на прикладі поезій І. Франка.

Більшість іменників чоловічого роду другої відміни в родовому відмінку однини приймають закінчення, тотожні нормативним. Але у прижиттєвих виданнях І. Франка є й такі іменники, у яких закінчення відмінні від сучасних, наприклад: “*Гамору! Галаса!*” [“М. І.”: 126]; “*Господар сам післав мене украсти з ліса копанниці*” [“М. І.”: 146]; “*А павук собі швиденько від верха до споду входу нитку натягав*” [“І. д.”: 87]; “*Золотистий шлях простяг ся від тих морських хвиль рухливих до верха гори Афона*” [“І. д.”: 103]; “*Аж козацький або ляцький до останка згине рід*” [“І. д.”: 116]; “*І я пішов до ліса*” [“S. t.”: 21, 30, 37]; “*Вже третій раз до поїзду дзвонили, коли він до вагону причвалав*” [“S. t.”: 39]. Але у 50-титомному виданні І. Франка більшість таких форм не збережені, їх замінено сучасними літературними формами: *галасу* [2: 247]; *лісу* [2: 259], [3: 111, 118, 124]; *до останку* [3: 88]; *до поїзда, вагона* [3: 125].

Часто в поезії І. Франка на вибір флексії впливає рима, наприклад: “*Не бою ся я ні Бога, ні біса, маю серця гіпотeku чисту, не боюся я й вовка із ліса*” [“З. л.”: 12]; “*Не вірив, що вона убита з кіса, все ждав, що верне, певно верне з ліса*” [“S. t.”: 24];

¹ Збірка “З вершин і низин” – “З. в.”, “Зів’яле листя” – “З. л.”, “Мій Ізмарагд” – “М. І.”, “Із днів журби” – “І. д.”, “Semper tiro” – “S. t.”.

“Пливе від нього втіха і свобода, мов блиск від сонця серед **небозвода**” [“S. t.”: 30]; “Лови момент, цурайсь його **привіта!** Будь ненаситний! *Evviva la vita!*” [“S. t.”: 31]; “Що стоїть в письмі сьвятому, ми з твого заповіту не вронили ні **атому**” [“S. t.”: 122]; “Ні, пусти мене, мій Боже, з сього світлого **округа** там, де тягне зрішна вдача й життєва мене заслуга” [“S. t.”: 127].

Варіантні флексії можна помітити не лише в різних словах, але й в одному слові. Іменник *народ* у Франковій поезії має закінчення **-а** та **-у**. Форма слова *народа* вживається частіше, і не завжди цього вимагає римування, наприклад: “І я згадав одне оповіданє, що тут над Сяном від **народа** чув” [“З. л.”: 41]; “Іскрився сніг. Юрба **народа** вийшла” [“З. л.”: 41]; “Як би могутність, щастє і свобода відмірялись по мірі крові й сліз пролитих з серця і з очей **народа**” [“М. І.”: 10]; “Який я декадент? Я син **народа**, що в гору йде, хоч був запертий в льох. Мій поклик: праця, щастє і свобода” [“М. І.”: 12]; “Там слуг нема з хрещеного **народа** – “освоїш пять шість малт і є вигода”” [“М. І.”: 156]; “Послухать, що се за пригода. В широкий круг товпа **народа**” [“З. в.”: 198]. Форму слова *народу* автор використовує лише для римування, наприклад: “На морі вмерло девять душ **народу**, їх замість погребу метали в воду” [“М. І.”: 168]; “Виряділи ми слово до походу не в степи куманські безконечні, а в таємні глибини сердечні, де кують будущину **народу**” [“S. t.”: 75].

Іменник *храм* у поезії теж має варіантні форми, наприклад: “Ох, таж ти малим ще бувши, бігав з **храма** по промію” [“І. д.”: 107]; “Гони їх з пісні на псю маму, як гнав Ісус міняйлів з **храму!**” [“S. t.”: 16]. Те саме стосується й іменника *стіл*, який, на відміну від попередніх слів, має варіантні форми й у сучасній українській мові, наприклад: “Коло **стола** сиділи ми, широкий і шумний гурток” [“І. д.”: 17]; “І тих, що весело тоді коло **стола** балакали” [“І. д.”: 18]; “...щоб засісти з ворогом до **столу**” [“S. t.”: 75]. В. Ващенко вважає, що форми слова *стола* і *столу* слугують носієм своїх функціональних особливостей. Форма *стола* більш буденна, звичайна, виступає в контексті із вказівкою на меблі. А форма *столу* вживається тоді, коли треба висловити повагу або сказати про обід, бенкет, частування [3: 57]. На нашу думку, ці відмінності у значеннях дуже тонкі й визначити їх у поетичних творах І. Франка майже неможливо.

Часто в поезії І. Франка іменник *дух* у родовому відмінку має варіантні флексії **-а** та **-у**. Відомо, що на вибір тієї чи іншої флексії цього слова впливає лексичне значення. Закінчення **-у** слово набуває в різних значеннях, зокрема: “процес удихання й видихання повітря, дихання”, наприклад: “Бажаю оспівати вам що **стане духу** мого” [“М. І.”: 101]; “У груди **духу** не стає, здається, трісне серденько” [“І. д.”: 18]; “Він без **духу** впав на лавку, шепотав мов непритомний” [“S. t.”: 39]. Форма *духу* виступає структурним компонентом фразеологізму *що духу* – “з усієї сили, скільки вистачає сили”, наприклад: “І навук прибіг **що духу** і давай мотати живо павутину і вязати мусі крила і лапки” [“І. д.”: 88]; “На місце стогону **що духу** бігли” [“S. t.”: 41]; “Спішив **що духу**, сльози утирав” [“S. t.”: 39]. Закінчення **-а** вживається у випадках персоніфікації, наприклад: “Готама Будда, Азії світило,

очима **духа** бачив сю пригоду” [“М. І.”: 56], а також у фразеологізмі *ні духа*, коли треба передати відсутність особи, наприклад: “Довкола для ока й для вуха **ні духа**” [“З. л.”: 44]; “Ось поляна, де вистріл чувсь. **Ні духа!**” [“S. t.”: 41].

Але форма **духа** переважає у Франковій поезії, незалежно від значення цього слова, наприклад: “Чи ти знаєш, що ті слова – найтяжша провина, убійство серця, **духа** і думок” [“З. л.”: 19]. “Пів світа осяяв твого **духа** чар” [“З. л.”: 99]; “Серцем молив ся Мойсей і скорботою **духа** цілого” [“М. І.”: 24]; “Чи ще де хоч павутинка **духа** мойого не вяже” [“І. д.”: 87]; “А ми його надишем міццю **духа** і огнем любови” [“S. t.”: 86]; “І почую в собі силу і безмірну **духа** владу” [“S. t.”: 130]. А у 50-томному виданні в цих поезіях флексію **-а** замінено на **-у**.

Немає чіткої семантичної диференціації в поезії І. Франка словоформи *світу* і *світа*. Форма *світу* вживається лише один раз за вимогою римування, наприклад: “Чи жаль тобі цвіту на radoці **світу**? Чи бурі бойшся, чи грому з блакиту?” [“З. л.”: 48]. У всіх інших поезіях уживається давня форма *світа*, наприклад: “І всі штири кінці **світа** враз поклоняються Старому” [“S. t.”: 119]; “Лиш бурі **світа**, розчаровань муки...” [“З. л.”: 20]; “Далеко десь, на самім краю **світа** є віл такий” [“М. І.”: 149]; “Чи не має в твоїм серці ще прихильности до **світа**” [“І. д.”: 90]; “Тобою я навчу їх відрікатись життя і **світа** для високих дум” [“S. t.”: 78]; “Той ліс – зразок ще первісного **світа**, де нікому природу маскувать; морозом бита, ярим сонцем гріта” [“S. t.”: 19] та ін.

Отже, у кінці XIX – на початку XX ст. ще не було чітких норм щодо вживання форм іменників у родовому відмінку.

Давальний відмінок. У другій відміні іменників чоловічого роду однини нормативним є вживання флексій **-ові, (-еві)** та **-у** в давальному відмінку. Закінчення **-ові, (-еві)** та **-у** історично походять від іменників, що належали до різних основ. Закінчення **-у** мали іменники колишніх основ на **-ѡ-**, які утворювали найбільший за обсягом клас іменників давньої української мови; закінчення **-ові, (-еві)** розвинулися з давньої флексії **-ови**, яку мали іменники **-ѣ-** основ, що становили невеликий за кількістю клас слів [1: 212].

У давній українській мові іменники чоловічого роду з основою на **-ѡ-** могли приймати закінчення іменників з давньою основою на **-ѣ-** і навпаки. Поступово закінчення **-ови** поширювалося на іменники чоловічого роду з основою на **-ѡ-**, а також на іменники з іншими основами. Уже в українських грамотах XIV–XV ст. закінчення **-ови** іменників чоловічого роду трапляється частіше, причому вже не тільки в іменниках назвах істот, а й у назвах неістот [1: 212].

Уживання варіантних закінчень давального відмінка однини іменників чоловічого роду другої відміни у поетичних творах І. Франка відображає об’єктивний процес їхнього розвитку. В іменниках чоловічого роду, що означають назви істот, активно виступають обидві флексії – **-ови, (-еви)** та **-у**, наприклад: “Вона то відчиняє що вечір браму **батькови** й що рана” [“З. в.”: 72], [“М. І.”: 126]; “Не пора, не пора, не пора **москалеви** й **ляхови** служить!” [“З. в.”: 69], [“М. І.”: 144]; “Летиж собі й

стрільцези не попадай ся в руки” [“М. І.”: 76]; “*З мого саду бистра річка на млин сусідови текла*” [“М. І.”: 88, 89]; “*Та ворог святости, злий дух, піддав єї хозяїнови думку грішну*” [“М. І.”: 99]; “*І крикнув пастуху: “Здоров був, брате!”*” [“М. І.”: 80]; “*А господарю що днини гірше й гірше, хоч умри*” [“І. д.”: 122]; “*В очи хану і султану дмухали пожарів дим*” [“І. д.”: 124, 126]; “*А дівчина невпинно щебетала, додаючи товаришу відваги*” [“З. в.”: 71].

Варіантні флексії є й у власних назвах. Але форми на -у переважають, наприклад: *В. Щуратови* [“М. І.”: 18]; *Максимови* [“І. д.”: 38]; *Миколі Лисенкови* [“І. д.”: 109]; *Олександрю* [“М. І.”: 112]; *Івану* [“І. д.”: 97]; *Есфізмену, Ксеропотаму, Зографу, Павлю* [“І. д.”: 75, 77]; *Григорію* [“S. t.”: 39]; *Куперяну* [“S. t.”: 56].

Варіантні форми трапляються і в одному слові, наприклад: “*Усі цареви рівно милі*” [“З. в.”: 129], [“М. І.”: 82]; “*І покірно царю до землі поклонивсь*” [“М. І.”: 109]; “*Коли побачив, що попови не так то легко що зробить*” [“З. в.”: 120]; “*Попу мабуть се все одно*” [“З. в.”: 114]; “*Йі Бог так дав, щоб віщувала народови якась велике горе*” [“М. І.”: 142]; “*... грішному народу оголосити близький суд страшний*” [“М. І.”: 148]; “*Сказала Богови всю правду*” [“М. І.”: 92]; “*Та пану Богу я не хочу блюзнить*” [“З. л.”: 102].

Форми на -ови та -у використано в одній і тій самій поезії, наприклад: “*Не виводять співаночок на весь двір соловієви на вишеньці в супір. Важко якось соловію щебетать, важко весну, хоч як красну, зустрічать*” [“З. в.”: 12]. Обидва варіанти вживаються ще й тоді, коли треба уникнути одноманітних закінчень на місці збігу кількох форм давального відмінка, наприклад: “*... а дияволови служши, майстру гордоцив, що Богу рівним бути забажав*” [“І. д.”: 104].

Вибір закінчення -ови чи -у в поетичних творах іноді залежить і від віршових, наприклад: “*Гуманний будь, не так як богослови, що надприродним ліктем довг свій мірять, льву такають, а гримають ослови*” [“S. t.”: 104]; “*В Бразилії царем я хлопським стану, там жиду доступу не дам ні пану*” [“М. І.”: 156].

У збірці “Із днів журби” є ще й сплутування груп -еви/-ови в іменнику *вуж*, наприклад: “*... і вужєви небораці до крихітки хвіст відсік*” [“І. д.”: 120]; “*А постав но край нори вужови знов молока*” [“І. д.”: 122].

Іменники чоловічого роду назв неістот у давальному відмінку теж мають варіантні флексії -ови, -єви та -у, наприклад: “*Огневи, що ліси палить, на поміч вітер ще спішить*” [“М. І.”: 48]; “*К кінцези обіду від війська посла кровавую голову в місі внесли*” [“М. І.”: 96]; “*Бо його слова найперші задають брехню кінцю*” [“І. д.”: 113]; “*Лиш одна тобі порада: всьому гніву дати стрим*” [“І. д.”: 121].

В іменниках середнього роду назв неістот виступає лише флексія -у, наприклад: “*Лишають слід свій – не глибокий, та замітний вже оку мому*” [“З. в.”: 32]; “*Не може при добрі той жить, хто хоче злу й добру служить*” [“М. І.”: 46]; “*Не рви ся, завдавши серцю скрути*” [“М. І.”: 75]; “*Були б ми “Полю” шляхи заступили, золотими шоломами, з Дону воду пили*” [“S. t.”: 83].

Знахідний відмінок. У знахідному відмінку однини варіювання характерне для іменників другої відміни чоловічого роду, які в цій формі приймають флексії,

омонімні з формою називного або родового відмінка. Відповідна форма знахідного відмінка є засобом розмежування категорій іменників – істот і неістот. Іменники, що означають назви істот, у формі знахідного відмінка мають закінчення, омонімні з формою родового. Форми іменників чоловічого роду назви неістот у знахідному відмінку омонімні з формою називного. Але частина цих іменників може мати в знахідному відмінку однини обидва закінчення, омонімні з називним і родовим відмінками: *зрізав дуб і дуба, дав карбованець і карбованця, написав лист і листа* [12: 72]. У мові художньої літератури та в усному розмовному мовленні такі випадки варіювання засвідчені дуже широко.

Варіантність форм знахідного відмінка однини іменників другої відміни чоловічого роду – назв неістот спостерігається і в поетичних творах І. Франка, наприклад: *“Та вітер повіяв і **попіл** розвіяв”* [“З. л.”: 9]; *“І в серці своїм знов я чую силу розсіяти **туман** той”* [“З. л.”: 20]; *“Твій свіжий **слід** я рад би цілувати”* [“З. л.”: 27]; *“Щоб сушив ти тіло й **дух** приспав ураз”* [“М. І.”: 21]; *“Так пропада чернець, що **монастир** покине”* [“М. І.”: 37]; *“На поміч вітер ще спішисть, та **каганець** він загасить”* [“М. І.”: 48]; *“Присипавши волосє пилом, **шнур** на шию засипавши він пішов”* [“М. І.”: 83]; *“Сурми боєві не грають і панцирики не дзвонять, тільки **смуток** навівають”* [“І. д.”: 58]; *“Так заки рушають, пускайте скрізь **огонь** по кораблях”* [“S. t.”: 11]; *“Чи ждуть тобі ще треба поваги й **блиску** від будущини”* [“М. І.”: 7]; *“І ждуть того **листочка** – ніяк не відірветься”* [“М. І.”: 59]; *“Що се крик тривоги, болю, що **ратунку** просить він”* [“І. д.”: 102]; *“Встаньте, слухайте всемогутного **поклику** весни!”* [“З. в.”: 6] та інші. Варіантні форми трапляються і в одному слові, наприклад: *“Та кат єї почав **ножа** острить”* [“М. І.”: 99]; *“І острый **ніж** у білі груди вбили”* [“М. І.”: 99]. Але форми знахідного відмінка, як і омонімні форми називного, все ж таки переважають у Франковій поезії.

О. Матвієнко висловив думку про те, що вживання варіантних форм залежить від багатьох чинників, а саме: від темпу вимови, інтонації, а також жанру й вимог стилю [7: 55–56]. Справді, у поетичних творах І. Франка вживання варіантних форм знахідного відмінка іменників чоловічого роду однини другої відміни іноді зумовлене вимогами римування, ритміки, наприклад: *“Я довго пильно слухав **стону** твого і знаю, чом так стогнеш ти і плачеш: “Тобі жаль сонця, цвіту, дня літнього!”* [“З. в.”: 54]; *“Тільки мудрість, наука і старші літа подають проти неї міцного **щита**”* [“М. І.”: 62]; *“Я в дорозі здиблю горе, що тобі несе удар, сам його до себе справлю і прийму єго **тягар**”* [“З. л.”: 23]; *“І що тобі за кривда сталась? Що підняли на тебе **галас**”* [“М. І.”: 5]; *“Ти взяв один з мого життя **момент**, і слово темне підшукав та вчене і Руси возвістив: “Ось декадент!”* [“М. І.”: 11]; *“Серед болю в постелі підводить ся цар, і побожно цілує чудовний той **дар**”* [“М. І.”: 114]; *“Хоч я пут не ношу на руках, на ногах, але в нервах ношу все невольницький **страх**”* [“S. t.”: 90].

У знахідному відмінку однини для іменників жіночого роду – назв неістот першої відміни в сучасній українській мові варіювання не характерне. Ці іменники мають лише одну форму на -у: *науку, правду*. Проте в поезії І. Франка іменники

жіночого роду першої відміни, крім сучасної форми, мають ще форму, омонімну з родовим відмінком (але сучасні форми переважають), наприклад: *“Добру науку приймай, хоч ійїї і від простого чуєш”* [“М. І.”: 39]; *“Мов звіря дикого з оселі, так кривду з між людей женуть”* [“М. І.”: 88]; *“І паницину навернуть: штири дни що тижня кождий мусить відробляти”* [“М. І.”: 143]; *“Пішла десь мати і дала дитині у ручку бульбу”* [“І. д.”: 29]; *“І він веселу пісню засвистав”* [“S. t.”: 35]; *“Мов би в збурену кров охолоди налив”* [“М. І.”: 114]; *“Там нам шкоди їх скот наробив”* [“І. д.”: 42]; *“Нам в Параски ласки дожидатсья?”* [“S. t.”: 85]. Використання однієї з форм залежить ще й від римування, наприклад: *“Олію, молока, вина не заживав він з роду; для дужшої покути пив морську солену воду”* [“М. І.”: 102]; *“Пан Біг довготерпеливий вислуха всю ту тираду, і сміхнеться добродушно і таку їм дасть пораду”* [“S. t.”: 122]; *“Як у хвилі сумнію і муки вчитель мудрий не найдеш тобі, то приймай потіху і науки з простих уст загублених в юрбі”* [“М. І.”: 22]; *“Най посять так як постив я, доступлять в Бога ласки, ійдять мене і воду тоть і ждуть святої паски”* [“М. І.”: 105].

Варіантності немає у знахідному відмінку однини в іменниках середнього роду другої відміни – назв неістот. У сучасній українській мові ці іменники мають одну форму, яка омонімна з називним відмінком. Але в кінці XIX – на початку XX ст. досить часто у знахідному відмінку вживалися форми, омонімні з формою родового відмінка. Така варіантність простежується й у творчості І. Франка, наприклад: *“Добро тобі лишаю. Не марнуй його”* [“М. І.”: 65]; *“Дав Бог міні прожити много літ, добра надбати і пізнати світ”* [“М. І.”: 65]; *“Згорблений сидить пустинник і письмо раз в раз читає”* [“І. д.”: 103], [“S. t.”: 68]; *“Мовляв: письма лизну, то хто тоді на паницину мене посміє гнать!”* [“З. в.”: 108]. Але давні форми в поезії І. Франка трапляються зрідка.

Іменники назви неістот у знахідному відмінку множини теж мають варіантні форми (у сучасній українській мові вони відсутні). Наприклад, іменники жіночого роду першої відміни: *“Квітки мої побила буря люта”* [“М. І.”: 3]; *“Та цар велів скриньки повідчиняти”* [“М. І.”: 72]; *“Червоні ягідки до долу схиляю”* [“З. л.”: 48]; *“Він всіх сил добув, піднявся трохи в гору”* [“М. І.”: 55]; *“Боками йдуть, пісень ревуть”* [“М. І.”: 123]; *“Все лиш набожних співанок співає”* [“М. І.”: 137]; *“Ждіть від нас звісток, як нам заблисне ліпший час”* [“М. І.”: 169]; іменники чоловічого роду другої відміни: *“Ти злодійко, чужі снопи крадеш!”* [“І. д.”: 29]; *“Ой, розсиплю я співи, як росу по розмаю”* [“S. t.”: 44]; *“І кинувсь я листки ті дивні рвати”* [“S. t.”: 101]; *“Мов слухав голосів якихсь далеких”* [“М. І.”: 144]; іменники середнього роду другої відміни: *“А збери в одно огнище всі думки і всі бажання”* [“S. t.”: 129]; *“Тай діти ж то над все любили слухать єго пісень і оповідань!”* [“М. І.”: 13]. Є варіантні форми і в одному й тому ж слові, наприклад: *“Молитви тихенько шепче і не думає про лист”* [“І. д.”: 101]; *“Прийшла і плаче, шепчучи молитов”* [“З. в.”: 55]. У багатьох випадках форма слова залежить від римування, наприклад: *“Не бачу рожі, не бачу рожі, лиш єї личка гожі”* [“З. л.”: 46]; *“Що все шукала на вербі грушок. Прийшов слабій до хорого лічиться: “Давай на мелянхолью порошок!”* [“S. t.”: 27].

Варіантні закінчення знахідного відмінка в сучасній українській мові властиві також іменникам категорії істот у множині. Це стосується насамперед іменників, що означають назви свійських тварин. Таке варіювання теж простежується у творчості І. Франка (часто причиною є рима), наприклад: “Ще раз обходять **коней** конюхи” [“М. І.”: 150]; “**Чужих коров** доїть ночими йдеш!” [“І. д.”: 29]; “Глянь, онде слуги твої, твоїх **волів** пасучи потратували всю ниву убогого твого сусіда” [“М. І.”: 23]; “Ти, брате, любиш Русь, як дім, **воли, корови**, – я ж не люблю їйї з надмірної любови” [“М. І.”: 9]; “А за ними з села ціла купа жінок по **корови** прийшла” [“І. д.”: 41]; “Отрясай з нас що днини пожирливі **комахи**, най годують ся ними ті співучії птахи” [“І. д.”: 54]; “Підсніжники збудила в голім гаю і **жсайворонки** вивела з тюрми” [“S. t.”: 28].

Орудний відмінок. Орудний відмінок однини іменників середнього роду другої відміни (крім іменників середнього роду із закінченням **-я** в називному відмінку однини) має закінчення **-ом**, **-ем**, які фонетично розвинулися з давніх закінчень **-ьмь** (тверда група), **-ьмь** (м’яка група). Такі закінчення властиві всім українським говорам і закріплені в українській літературній мові. У прижиттєвих виданнях І. Франка трапляється сплутування груп **-ом** / **-ем**, але рідко й у зв’язку з потребами віршування, наприклад: “Сей відси **итовхне**, відти той часом, сяк-так ми **вемсь**, удари обминаєм, ба й других пхнем самі на бік **плечом**” [“З. в.”: 57]. У всіх інших поезіях переважають сучасні нормативні форми, наприклад: “**Серцем** молив ся Мойсей” [“М. І.”: 24]; “Твоїм **щастєм**, наче **сонцем** я би **серце** грів **слабе**” [“І. д.”: 9]; “Та з власним **горем** крийся в власний **ліс!**” [“S. t.”: 102].

В орудному відмінку форми на **-ям** уживаються в сучасній українській мові в іменниках середнього роду другої відміни із закінченням **-я**: **вмінн-ям**, **терпінн-ям**, **навчанн-ям** та інші. Але у прижиттєвих виданнях І. Франка послуговується давніми формами із закінченням **-єм**, оскільки в називному відмінку однини ці іменники мали флексію **-є**: **щастє**, **зітханє**, **коханє**, **житє**, **камінє** та ін. Наприклад: “**Мусить плуг** квітки з **корінєм** рвати” [“З. л.”: 33]; “**Люди павутинєм** наш **дух** опліта” [“З. л.”: 100]; “Твоїм **щастєм**, наче **сонцем** я би **серце** грів **слабе**” [“І. д.”: 9]; “**Правдивий** страх перед **житєм** пізнать” [“І. д.”: 28]; “**Ангели** б сіли там **пірєм** писать” [“М. І.”: 49]. Форми на **-ям** трапляються зрідка, наприклад: **Чутя** **ще** в **серці** **полумям** **горять** [“І. д.”: 11]. Але вже у 50-титомному виданні ці іменники в орудному відмінку мають закінчення **-ям**. Форму на **-єм** можна помітити лише тоді, коли цього вимагає римування.

Місцевий відмінок. Варіювання в місцевому відмінку в сучасній українській мові є нормою для значної кількості іменників другої відміни однини. Граматичне значення місцевого відмінка іменників другої відміни виражається закінченнями **-ові**, **-у**, **-і**. Ці закінчення різні за походженням і часом виникнення. Сучасне закінчення **-у** – за походженням давнє закінчення місцевого відмінка однини іменників з колишньою основою на **-ў**. Закінчення **-і** фонетично розвинулося з давнішого закінчення **-h**, яке з **ѡ**-основи поширилося на інші. Закінчення **-ові**, (**-єві**) за своїм походженням – це закінчення давального відмінка однини іменників **ў**-основи. У давній українській мові воно перейшло в давальний відмінок однини іменників **ѡ**-

основи, а пізніше в місцевий відмінок однини [1: 214]. Ця коротка історична довідка пояснює причини виникнення варіантності форм місцевого відмінка.

На вибір варіантних флексій місцевого відмінка впливає декілька чинників. Це стосується перш за все прийменників і окремих суфіксів, що зумовлюють використання того чи іншого закінчення.

У літературній мові в місцевому відмінку однини деякі іменники чоловічого роду з однокладовими основами мають варіантні закінчення -у та -і, що залежить від місця наголосу у слові: у *гаї* – у *гаю*, у *краї* – у *краю*. Такі варіантні форми є і в поезії І. Франка, але вони не завжди залежать від наголосу у слові, наприклад: “Голод вибух в перським **краю**: в найбогатіших городах” [“М. І.”: 94]; “Чи щирий друг в далекім **краю** тепер у лютім бою згиб?” [“І. д.”: 6]; “...мов у *гаю* свисти дроздів гилька гильці подає” [“І. д.”: 63]; “Вернись! Як в *раю*, в парі будем жити!” [“S. t.”: 24]; “В *яру* десь вовк завив” [“S. t.”: 36]; “Мов ті злодії, що в *храму* святім зійшлись на злочин” [“S. t.”: 36]; “На тім *степу* беззахиснім, безводнім” [“S. t.”: 80]; “За се в *рові* смерти ждав, за се невольником я став” [“М. І.”: 60]; “То вже у них так в *роді*” [“М. І.”: 136]; “То управитель у *дворі* сидить тепер?” [“І. д.”: 37]; “В глибокім *вирі* бється” [“S. t.”: 59]; “А на безпечнім *мості* фальшивії брати...” [“S. t.”: 60]. Є й такі поезії, де б можна було зробити заміну форм -у на -і, зберігаючи при цьому риму, наприклад: “На твоїх полянах, в відлюднім *плаю* я розсипав свій жаль, губив свій сум; у твоїх запахах, неначе в *раю* окрилювався молодечий ум” [“І. д.”: 35]; “У гарячім, теплім *краю*, в світлі, в блискавці, в огні” [“І. д.”: 91]. Отже, у поезії І. Франка немає чітких норм щодо вживання варіантних форм у місцевому відмінку.

Варіантні форми на -у та -і є в іменниках, основа яких закінчується на задньоязиковий приголосний і при відмінюванні відбувається чергування, наприклад: “В здоровлю дай і в *смаку* поживать твої кишки, ніжки, ковбаси й шинки!” [“М. І.”: 100]; “...що в годину скрути в *страху* геть розтікся!” [“S. t.”: 126]; “В *страсі* лице своє закрой, о Музо!” [“М. І.”: 99]; “На *ланицюсі* за ноги висять на память праведним суддям” [“М. І.”: 93]; “Я на *тоці* буду спати...” [“М. І.”: 127]; “Немов сільські дівчата на *торзі*” [“S. t.”: 29]; “Серед лісів тут живемо в *бараці* і маємо страшенно много праці” [“М. І.”: 164].

Іменники середнього роду другої відміни в місцевому відмінку мають переважно закінчення -і. Такі форми властиві поезії І. Франка, наприклад: “Та в *серці* щось порвалось би на *дні*” [“З. л.”: 10]; “Ти гуляй на *сонці*, пані, я-ж спадатиму ік дну” [“З. л.”: 24]; “За Сяном ось на *полі* сніговому” [“І. д.”: 41]; “А в тому *морі* вир повстає сям-там” [“З. л.”: 103]; “Він був вовк у твоїм *стаді*” [“S. t.”: 122]; “Так невчений в *товаристві* голову схиляє” [“М. І.”: 34]. Флексія -у для більшості іменників середнього роду другої відміни сприймається як позанормативна (варіант з -у є нормою лише для іменників твердої групи з суфіксом -к [12: 73]). Проте досить часто ця форма трапляється у творчості І. Франка (найбільше в іменниках із закінченням -я), наприклад: “Пурпуром *сонічко* сходить, пурпуром криється в *морю*; так був і ти все спокійний в *щастю* і в *горю*” [“М. І.”: 38]; “У тім хижацькім *стовнищу*

голоднім” [“S. t.”: 80]; “**В житю** мабуть ніщо нас не сполучить” [“З. л.”: 11]; “*Чи може лежить який гріх великий на твоїм сумліню*” [“З. л.”: 55]; “*Волів би день один прожить у праці, в чеснім змаганю*” [“M. I.”: 28]; “**В пості, самоті, мовчаню** слухать голосу душі” [“I. д.”: 76]; “*Не дійти туди ногами, ні драбиною не злісти, лиш на шнурі у повітря долетіти наче птах*” [“I. д.”: 79].

Іменники чоловічого й середнього роду з прийменником **по** в сучасній літературній мові можуть мати варіантні закінчення -у та -і, але переважно вони вживаються із закінченням -у. У Франковій поезії наявні обидві форми, наприклад: “*Босі діти по двору гуляють*” [“M. I.”: 117]; “**По саду** тім, де вють ся доріжки круті” [“M. I.”: 63]; “...або збігти мов по кладці, **по проміню** золотім” [“I. д.”: 107]; “*Блукає по-полю, до хат не йде*” [“M. I.”: 141]; “**По морі** ми плили без злих пригод” [“M. I.”: 167]; “**По бурхливім океані** серед пінявих валів” [“S. t.”: 11]; “*Але як забути горе, що по серці нам пройшло?*” [“I. д.”: 123].

Часто вибір флексії -у чи -і залежить від римування, наприклад: “*Ой розпуцуж я мрії по зеленому гаю, чей знайду очі тії, що безмежно кохаю*” [“S. t.”: 44]; “*Ой, розсиплю я співи, як росу по розмаю...Гей, прибудь, моє серце, бо я втіхи не маю*” [“S. t.”: 44]; “*В ранці рано по селі то не пчоли, не чмелі глухо зажурчали*” [“M. I.”: 124]; “*Три дні й три ночі вітер бив судно по чорнім морі; вже думав цар: скінчя ся світ, погасло сонце й зорі*” [“M. I.”: 104].

Місцевий відмінок множини іменників другої відміни має закінчення -ах. Форми із закінченням -ам – ненормативні в українській мові. Але у своїх поетичних творах І. Франко інколи допускає ці ненормативні форми у зв’язку з версифікаційними потребами, наприклад: “*За слово своєї чести не продам. По що міні воно? Чи нам же іти по ангельським слідам?*” [“M. I.”: 91]; Проте форми із флексією -ах переважають, наприклад: “*Тут по лісах блукають дикі люде*” [“M. I.”: 168]; “*Скрізь огонь по кораблях*” [“S. t.”: 11]; “*В ночі пропала... І від того дня по селах ходить*” [“M. I.”: 141]; “...і по серцях мов чар солодкий ходить” [“S. t.”: 7] та ін.

Кличний відмінок. Іменники у формі кличного відмінка виконують функцію звертання. І. Франко в поетичних творах завжди послуговується формами кличного відмінка, наприклад: “**Україно, моя сердечна нене!**” [“M. I.”: 4]; “*Про тебе думав я, душе моя!*” [“З. л.”: 41]; “*Біжи, Юстино!*” [“S. t.”: 47]; “*А як же, друже, ти гадаєш?*” [“M. I.”: 31]; “*Ти, чоловіче, не бій ся нічого*” [“M. I.”: 129]; “*Крилатий звірю, не пручайсь, не ржи!*” [“S. t.”: 19]; “*Неси ж мене, коню, по чистому полю*” [“З. л.”: 2] та інші. Проте зрідка трапляються звертання, форми яких омонімні з формою називного відмінка, наприклад: “*Слухайте, Євгеній!*” [“S. t.”: 31].

В. Ващенко зазначив, що варіантні флексії – це результат поступового розвитку мови, супутник певних історичних змін у граматичній будові. Одні з них зникають у процесі уніфікації граматичних форм, а інші обростають новими конкретними значеннями, здобувають нові функції в контексті [3: 61]. Варіантні форми іменників виникають й існують, конкуруючи один з одним. Далі одна з форм стає домінуючою, а інша – надлишковою й виходить з ужитку або переходить у пасивний запас мови,

функціонуючи протягом якогось часу в розмовному мовленні, а також у художньому стилі літературної мови.

Проаналізувавши поезії І. Франка, спостерігається значна варіантність у відмінкових закінченнях іменників. У його творах трапляються давні форми, які є ненормативними в літературному вжитку. Також є і такі варіантні пари, які міцно збереглися в сучасній літературній мові. Причинами варіантності в поезії І. Франка є в першу чергу потреби версифікації – необхідність дотримуватися відповідного ритму й рими, милозвучності поезії, а також відсутність загальноприйнятого правопису в кінці XIX – на початку XX століття та вплив діалектного мовлення.

Література:

1. Безпалько О., Бойчук М., Жовтобрюх М., Самійленко С., Тараненко І. Історична грамати́ка української мови. – К., 1962.
2. Варіантні флексії місцевого відмінка однини іменників другої відміни // Морфологічна будова сучасної української мови. – К., 1975.
3. Ващенко В. Стилiстичні явища в українській мові. – Харків, 1958.
4. Жовтобрюх М., Кулик Б. Курс сучасної української літературної мови. – К., 1972.
5. Козирод Н. “Голос духа чути скрізь...” // Культура слова. – К., 1985. – Вип. 29.
6. Курс історії української літературної мови. – К., 1958. – Т. 1.
7. Матвієнко О. Називна та родова форма знахідного відмінка // Збірник державних центральних курсів українознавства. – Харків, 1930. – Вип. 3.
8. Поставний В. Морфологічні варіанти іменників // Українська мова і література в школі. – 1974. – № 3.
9. Словник української мови: В 11 томах. – К., 1970–1980.
10. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За ред. І. Білодіда. – К., 1969.
11. Тимошенко П. Фонетичні і морфологічні особливості стильових різновидів української літературної мови // Теоретичні проблеми лінгвістичної стилістики. – К., 1972.
12. Український правопис: 5-те видання. – К., 1996.

Валентина Чолкан (Чернівці)

Частки як ускладнюючий компонент структури підмета у мові творів Івана Франка

Іван Франко належить до тих світочів людського духу, творча спадщина яких захоплюватиме не одне покоління. Будучи титаном праці, він залишив нам у спадок близько чотирьох тисяч творів. Воістину “значення Івана Франка у творенні української літературної мови, у розвитку національного і світового письменства, у розбудові вселюдської духовної культури – неоціненне” [11: 80]. Мова творів великого Каменяра – унікальна й багата.